

Коротич К. В.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ПРО ГАЗЕТИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРШОЇ КНИГИ СПОГАДІВ «Я – МЕНЕ – МЕНІ... (І ДОВКРУГИ)»)

Статтю присвячено реценції української радянської преси видатним ученим Ю. Шевельовим як очевидцем тоталітарної доби. Матеріалом для статті послужила перша книга спогадів Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і довкруги)», у якій викладено український період його життя, що припав значною мірою на радянські часи. У статті виокремлено 9 основних груп контекстів, в яких функціонують слова «преса», «газета», «газетний» і їхні функції: називання, преса як засіб інформування, преса як засіб фальсифікації подій, преса як «організатор мас», увага преси як сигнал до подальшого арешту, негативне оцінювання роботи журналіста за тоталітарних часів, мова преси як свідок змін у тодішній політиці, характеристика новоствореної періодики (як окремих видань, так і порушених проблем і мови тогочасних газет і журналів), зображення в пресі накинута ідеологією цінностей чи їхнього браку.

Ю. Шевельов як очевидець доби акцентує переважання функції впливу над інформативною функцією в пресі 1920-х – початку 1940-х років, що збігається з ідеями, висловленими в інших наукових дослідженнях. Для характеристики повністю підкореної ідеології радянської періодики та її деструктивного впливу на літературу, театр і кінематограф, Ю. Шевельов послуговується негативно оцінними метафорами й словами з пейоративною конотацією.

З'ясовано, що в спогадах Ю. Шевельова окреслено процеси, які відбувалися в українській мові під тиском тоталітарного режиму й відбивалися передусім у періодичних виданнях, котрі були безпосереднім рупором влади за радянських часів. Це явища активного запозичення слів іношомовного походження, евфемізації та збіднення словникового запасу.

У свідченнях очевидця радянська періодика 1920-х – початку 1940-х років постає збідненою змістом і мовою, повністю підкореною завданням влади й позначеною глибоко негативною оцінкою.

Ключові слова: українська преса радянського періоду, оцінка, конотація, евфемізм, штамп.

Постановка проблеми. У будь-якому суспільстві надзвичайно важлива роль належить засобам масової інформації, яка суттєво відрізняється в тоталітарних і демократичних країнах. На сьогодні недостатньо вивченими лишаються питання взаємодії мови та влади в Україні різних часів, зокрема, коли вона перебувала в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а її засоби масової інформації (далі – ЗМІ) були повністю підкорені тодішній ідеології. Розгляд цієї проблеми дозволяє як розширити картину наукового знання про тоталітарний період нашої історії, у тому числі мовної, введенням нових фактів, так і не допустити повторення колоніальної залежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській і зарубіжній лінгвістиці вже кілька десятиліть спостерігається інтерес до мови тоталітарних часів. Ф. Бацевич, С. Бондар, О. Дикан, О. Забужко, О. Зарецький, О. Калиновська, К. Коротич, Е. Лассан, Л. Масенко, Л. Нагорна,

Б. Потятиник, Г. Почепцов, П. Серіо, М. Федорів, Я. Федорів, М. Хевеші, С. Шумлянський та інші схарактеризували в цілому цей мовний та ідеологічний феномен, розглянули його основні лексико-семантичні й синтаксичні риси, вияв на текстовому рівні, виокремили частину виконуваних ним функцій. Учені з'ясували, що офіційній мові радянського часу, використовуваній передусім у пресі, були притаманні такі характерні риси, як-от: ідеологічна правильність лексичних, морфологічних і синтаксичних одиниць, їхнє збіднення (О. Забужко, Б. Потятиник) та клішованість (С. Бондар, О. Земська, Л. Нагорна, Б. Потятиник), монологічність, евфемістичність (І. Бондаренко, М. Гловінський, Л. Масенко), тотальна ідеологізація та політизація (К. Коротич). Зокрема, дослідники виявили, що на лексико-семантичному рівні в українській мові відбувалися процеси мінімізації словникового складу (Ю. Каганов), нейтралізації слова (Є. Добренко), десемантизації (О. Забужко,

О. Земська, Е. Лассан), ідеологічної детермінованості референтів слів (П. Серіо), переважання оцінності над референтністю (С. Кириченко), запозичення зворотів із керівних документів (Б. Потятиник) та інші.

Проте лінгвісти переважно працюють із текстами, не звертаючись до свідчень очевидців, що також є цінними джерелами для осмислення трансформацій мови залежно від суспільно-політичних, ідеологічних і культурних умов, установлення перебігу подій, не завжди зафіксованого документами, реакції тодішньої людини на втручання влади в мову, а також передавання атмосфери, тому наша розвідка покликана частково заповнити цю прогалину.

Постановка завдання. Мета цієї статті – схарактеризувати рецепцію радянської тоталітарної преси видатним ученим Ю. Шевельовим як очевидцем доби. Завдання:

1) виокремити контексти, у яких ужито слова *преса, газета, газетний*, і класифікувати їх;

2) виявити функції преси в радянський період, як їх бачить очевидець;

3) з'ясувати, на які процеси, що відбувалися на лексико-семантичному рівні за тоталітарних часів, звертає увагу вчений.

Матеріалом для цієї статті послужила перша книга спогадів видатного мовознавця Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і довкруги)», у якій висвітлено український період його життя, що припав значною мірою на радянську добу. Зокрема, у 1933–1939 роках учений викладав у Газетному технікумі й був обізнаним зі специфікою праці журналістів і редакторів. Так, у спогадах дослідник згадує про цей період свого життя: «За пару років я взявся за децю більш спеціалізований курс, присвячений газетним жанрам і проблемам – допис, стаття, фейлетон, хроніка, газетний заголовок, «шапка» тощо» [3]. Мемуари Ю. Шевельова як ученого, фахівця та очевидця подій є надзвичайно цінним джерелом інформації про події того часу, зокрема й українську періодику, історія та мова якої ще не має вичерпного й усебічного висвітлення на сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У спогадах Ю. Шевельова слова *преса, газета, газетний* є досить частотними та фігурують у ряді контекстів, які можна розподілити на декілька груп за виконуваними ними функціями, котрі ми далі розглянемо детальніше.

1. Передусім слова *газета, газетний* мають суто номінативну функцію, оскільки називають місце роботи автора спогадів – Газетний технікум

(«І справді, від вересня 1936 року я став аспірантом, а 14 жовтня мене затвердив Наркомос. Я не покинув ні **Газетного** технікуму, ні УКДЖу, але скоротив моє там навантаження <...>» [3]).

2. По-друге, преса виступає засобом інформування («У **газеті** харківській (тоді «Харківський пролетар», пізніше «Соціалістична Харківщина») мені трапилося оголошення Українського комуністичного газетного технікуму про набір студентів» [3]).

3. Водночас у спогадах газета виступає як фальсифікатор подій («Міські родини такі, як моя, без зв'язку з селом, не уявляли собі, що тоді діялося на селі. У **газетах ми читали про колективізацію, про опір куркулів**, але я не міг собі скласти найменшого уявлення про те зрушення мільйонних мас, що, гнані голодом і насильством, кидали свої оселі й шукали чогось іншого, кращого, їм самим невідомого, а в дійсності нереального. Ця подорож до Полтави лишилася мені в пам'яті не так бароком і ампіром, як тим, що я бачив під час самої подорожі на вокзалах і в поїздах. <...> Всі станції в дорозі, включно з полтавською, були марою збіговищ напівживих, брудних, завошивлених, голодних напівлюдей-напівтрупів. Вони кидалися на поїзди, щоб кудись їхати, кондуктори їх стихали, брутально скидаючи, часто на ходу поїзда. Полтавський вокзал – Полтава-Південна – був захаращений голодними істотами, що від них на долівці не лишалось місця, щоб просто поставити ногу, щоб пройти» [3]). Згадані в останньому цитованому фрагменті «колективізація» й «опір куркулів» були в 1920–30-х рр. евфемізмами, що маскували вияви злочинної радянської політики на селі.

4. Наступна група контекстів демонструє роль газети в тоталітарному радянському суспільстві, висловлюючись виразами тієї доби, як «організатора мас» [1, с. 5] («**Районова газета** в певному сенсі – права рука НКВД/КГБ. У ній не знайдеш міжнародних новин, культури, літератури. Вона вся призначена підстьобуванню «трудового ентузіазму», стахановщини, підвищенням удоям, збільшенням урожаям, висуванню догідних і нападам на менше догідних. У тридцять років вона ще викривала куркулів і так званих підкуркульників, поняття, під яке підводилися всі ті, хто насмілювався критично мислити, незалежно висловлюватися, ухилятися від партією поставлених завдань, хоч би ті особи з жадним куркулем ніколи нічого спільного не мали. Районова **газета** тридцятих років була ще одним політкомісаром, ще одним – колективним – наглядачем у війні партії

з селянством» [3]), причому Ю. Шевельов чітко підкреслює переважання впливової функції такої преси над інформувальною.

5. Газетні дописи в спогадах ученого часто пов'язані з тодішньою атмосферою страху, адже поява статей у пресі, за свідченням Ю. Шевельова, є сигналом подальшого арешту («<...> *Лили безконечні арешти, люди зникали один за одним, і чорний ворон з лискучими боками і без вікон, снував безнастанно між двома в'язницями привокзального району і осередком НКВД в нагірній частині міста, куди напханих заарештованих возили на допити і, здається, на розстріли. Ніколи не можна було знати, чи вночі мене не відвідають гості, що забирають господаря з дому, і коло ліжка я клав пакунок із зміною білизни на випадок такого вимушеного виїзду, а, проходячи повз будинок на Сумській вулиці, де на стіні щодня наклеювали «Харьковский рабочий», я дивився, чи нема сьогодні статті проти мене, бо за такою статтею здебільшого слідувала нічна візита. <...> Так щодня було два тривожні стрибки серця: пополудні, повертаючися з лекції, – є про мене чи нема?; і ввечері, йдучи спати, – цієї ночі чи ні? Таке було в усіх містах України, але в Харкові принаймні ми були під наглядом тільки місцевих органів влади й порядку, а в Києві були і місцеві, і центральні. А зрештою, завжди десь ворушилася надія: «А може, не сьогодні? А може, мене взагалі – ні?» [3]; «Тепер Кагановича вже не було, він був забраний з поля наукового і, мабуть, з життя. Але знайшлися менші калібром напасники, що атакували Булаховського в терористично-політичній кампанії 1937 року. У харківських газетах з'являлися гострі обвинувачення проти нього, ще гірші від Кагановичевих. Само собою такі напади отруювали психіку й щоденне життя. А дуже і дуже часто за ними йшов арешт і знищення» [3]). Тож слова газета й преса в 1930-х рр. були позначені постійними конотаціями страху й небезпеки та викликали відповідні асоціації в людей.*

6. Крім того, що загалом увага преси до особистості є небезпечною, робота журналіста має в спогадах ученого гостру негативну оцінку («Ще один виразно негативний ефект змін у моєму житті було те, що на мене звернула увагу поточна преса. Друкувати статті в наукових виданнях – це ще можна було прийняти, але участь у газетах і журналах була і огидна і небезпечна. Огидна, бо треба було писати газетним жаргоном і відповідно до останніх кампаній. Небезпечна, бо речі ці були під пильним наглядом і влади і охочекомонних критиків,

які тільки й вишукували політичні «помилки» і ухили. Але захисту від цього не було» [3]).

7. У черговій групі контекстів відображено зв'язок тоталітарної преси з ідеологією не тільки на рівні змісту, але й мовного вираження, оскільки мова газет надзвичайно швидко відбивала зміни в тодішній політиці («Політика експериментувала з мовою. <...> Після кількох місяців безжалеєсних нападів на тепер уже «старий» правопис (який так недавно був новим), не піддаючи його публічному обговоренню, не чекаючи навіть на його опублікування, **газети** перейшли без жадного попередження на новий, нікому, крім редакціям газет, ще неприступний. Пригадую, одного ранку я прийшов до УКІЖу і сидів в учительській, і туди вбігли стривожені дві мої студентки з першої групи з газетою «Комуніст» у руках. <...> – Що сталося? – питали вони в мене. – Тут зовсім не так надруковано, як ще вчора: не кляса, а клас, не авіація, а авіація. Я, викладач, знав про це так само мало або нічого, як і вони. Я пробував припустити, що це був недогляд, помилка. Ні, казали вони, це не може бути помилка, це так від початку до кінця. І я, як викладач, і вони, як студенти, мусіли висновувати нові правила з практики газет і застосувати їх самі – негайно, невідкладно, всяка інша поведінка була б загрозливою і навіть згубною. Але цей епізод був тільки одним з виявів загального стану мови і офіційного наставлення до мови. Хтось невидимий ліпив її, як хотів» [3]).

8. Водночас у мемуарах подано й нищівну характеристику новоствореної періодики: як окремих видань («Я не був селяк, але й для мене «Літературний ярмарок» здався тоді занадто віддаленим від клясичного, виплеканого в Росії типу «толстого журналу», що його традиції провадили далі «Красная новь» і згодом «Новый мир». Наступник «Літературного ярмарку» «Пролітфронт» **пережився на суцільний примітив і доноцицтво, і читати там уже просто не було чого.** З 1928 року стала виходити «Критика», і я зразу став її передплатником, але за яких півтора року вона вже **перестала різнитися від «Гарту» й «Пролітфронту».** А народжена 1930 року «Літературна газета» не була ні літературною, ні газетою, а тим, що пізніше окреслили словом відомчий, та й до того з відомства примітивів, яким був ВУСПП» [3]; «<...> Головний тоді харківський літературний критик Гельфандбейн зажадав від мене статті до «Літературного журналу», цього хирлявого спадкоємця колишнього «Червоного шляху»,

тепер органу харківського відділу спілки письменників» [3]), так і порушених проблем та мови тодішньої преси («<...> Кожний міг навести пару цитат з Леніна й Сталіна, а подеколи Маркса і Енгельса, з газетними штампами, кожному відомими, про боротьбу кляс і передову роль пролетаріату» [3]).

9. Ю. Шевельов відобразив і цінності – чи точніше їх брак – що виражалося в радянських гаслах із тодішніх газет («Літом 1941 року радянські газети кинули гасло, спрямоване на кожного свого громадянина, чоловіка чи жінку, дорослого чи дитину: «Убий німця!», – страшне в своїй оголеності. Але це гасло прикладалося не тільки до ворога, воно прикладалося й до своїх: дай себе вбити! Людське життя не важило нічого, його навіть не пробували заощадити, як робили, зрештою, й у терорі тридцятих років. Не знаю, коли видано закон про те, що кожний полонений, захоплений у своїй свідомості, – злочинець і підлягає смертній карі» [3]).

У спогадах Ю. Шевельова відображено процеси, які відбувалися в українській мові під тиском тоталітарного режиму й позначалися передусім на періодичних виданнях, які були безпосереднім рупором влади за радянських часів [2, с. 47].

Насамперед мова періодичних видань 1920–1930-х років нерідко була перенасичена словами іншомовного походження та власними назвами, тому часто була складною для розуміння («Ніхто не вербував нас до комсомолу, ніхто не вимагав так званої громадської праці. Але певний тиск доби чи режиму вже починався, хоч і на перших кроках не дуже помітно. Пам'ятаю, як ми вчилися в ланці читати газети. Це не була проста справа. Лейбористи, фашисти, Муссоліні, Грамші, Прімо-де-Рівера, Макдоналд, Болдвін – усі ці імена й поняття не пояснювано в кожному числі газети, їх треба було знати, а пізнати можна було тільки через учиткування в газету. Пригадую, ми сидимо на якійсь драбині на подвір'ї Профшколи й стараємося розшифрувати, хто є хто і що на світі діється» [3]).

Процеси вилучення так званих репресованих слів і збіднення лексики відбито через контраст між особливостями радянської окупації Східної та Західної України: «Тут [у Львові – К.К.] справді все зовсім інакше, навіть на котромусь там чи не десятому місяці окупації. Та навіть окупація тут ще в рукавичках. Навіть обласна газета зветься «Вільна Україна» – де ж би щось таке з'явилося на території «старорадянської» України?» [3].

Учений часто згадує явище використання мовних штамтів у радянській пресі, прямо їх називаючи: «З немарристським марксистом було легше, бо кожний міг навести пару цитат з Леніна й Сталіна, а подеколи Маркса і Енгельса, з газетними штампами, кожному відомими, про боротьбу кляс і передову роль пролетаріату» [3].

Характеризуючи тодішню радянську пресу та її вплив на інші сфери життя, Ю. Шевельов використовує позначені негативною оцінкою надзвичайно промовисті метафори («задуха районної газети», «рептильна забріхана преса»), уособлення («Преса накинулася на Курбасову виставу з виттям і скавулінням» [3]), а також однослівний номен «газетчина» з пейоративно конотованим суфіксом -чин-.

Показовими є й особливості синтагматики: у спогадах Ю. Шевельов постійно використовує в одному словосполученні чи реченні слово газетний разом із лексемами штамп, траффарет, агітація, жаргон, показуючи особливості казенної мови й вихолощеного, ідеологічно правильного змісту тодішньої періодики, повністю поставленої на службу режиму. Прикметно, що вчений характеризує й мистецтво за допомогою цієї ж лексики, показуючи деструктивний вплив ідеології на театр, кінематограф і художню літературу, а також їхніх творців («Від театрів тепер вимагалася газетна агітація плюс невеликий відсоток клясиків, виконуваних традиційно, без експериментування і оригінальності. Ужє «Березіль» мусів сплачувати данину цим вимогам. Курбас опирався драматургії Микитенка – Корнійчука, яка в суті речі вагалася між псевдореалізмом і газетчиною (хоч «Кадри» Микитенкові таки були поставлені Лесем Дубовиком у травні 1931 року), театр волів голу газетчину, принаймні вона не вимагала повернення до традиційного театру і, теоретично міркуючи, могла б іти по лінії плеканого «Березолем» жанру злободенних речей на зразок «Алло на хвилі...» і «Чотирьох Чемберленів». Текст творили переважно з газетного матеріалу «бригади» письменників, часом з участю самого Курбаса, це були оголені гасла, поодинокі інтермедії – так постала вистава «Товариш жєницина» про роль жінки в соцбудівництві – березень 1931 року і «Народження велетня» про будівництво Харківського тракторного заводу в жовтні того ж року. Але такі газетні монтажі не задовольняли ні театр, ні глядача і трималися на сцені дуже коротко. Це було не мистецтво, а жєсти одчаю» [3]).

Влучним концентрованим засобом характеристики у спогадах виступають складні слова з коренями *-газет-* і *-прес-* («<...> Автором *п'єси* – *ще дивніше* – *був не хто інший, а сам газетно-агітаційний Іван Микитенко. Як звичайно, Микитенко писав одну п'єсу раз на рік відповідно до гасел чергової пресово-партійної кампанії» [3]), причому прикметно, що їхнім другим компонентом є складники, чії значення пов'язані з політикою, що показує нерозривний зв'язок тогочасної періодики із суспільним ладом.*

Висновки та перспективи дослідження. Отже, як показав аналіз контекстів, у яких функціонували слова *преса, газета, газетний*, радянська

періодика 1920-х – початку 1940-х років у свідченнях очевидця постає збідненою змістом і мовою, повністю підкореною завданням влади й позначеною глибоко негативною оцінкою. Преса виконує переважно функції впливу та моделювання ідеологізованої картини світу й лише зрідка інформування. У ній відбуваються процеси запозичення слів іншомовного походження, евфемізації та збіднення словникового запасу. Перспективи подальшого дослідження мови українських періодичних видань полягають у вивченні процесів, які відбувалися на лексико-семантичному, морфологічному та синтаксичному мовних рівнях за тоталітарних часів.

Список літератури:

1. Дем'янчук І. Л. Радянські журнали і організація їх роботи. Київ : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1958. 36 с.
2. Лысакова И. Идеи М. М. Бахтина и социолингвистические исследования прессы. *Язык. Общество. Культура*. Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1997. С. 44–50.
3. Шевельов Ю. В. Я – мене – мені... (і довокруги). Спогади. Частина перша. В Україні. Харків: Видання часопису «Березіль»; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. 428 с. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf (дата звернення: 18.03.2020).

Korotych K. V. YURIY SHEVELOV ABOUT TOTALITARIAN NEWSPAPERS (ON THE MATERIAL OF THE FIRST BOOK OF MEMORIES “I AM – ME – ME... (AND AROUND)”)

The article is devoted to the reception of the Ukrainian Soviet press by the outstanding scientist Yuriy Shevelov as a witness of the totalitarian era. The material for this article was the first book of memoirs by Yuriy Shevelov “I – me – me... (and around)” (“Ya – mene – meni... (i dovkruhy)”), which covered the Ukrainian period of his life, which fell largely on Soviet times.

The author has identified in the article 9 main groups of contexts in which the words press and newspaper were used and their functions: naming, press as a means of informing, press as a means of falsification of events, press as an “organizer of the masses”, press attention as a signal for further arrest, negative evaluation of the journalist’s work in totalitarian times, the language of the press as a witness to changes in the policy, the characterization of the newly formed periodicals (both individual publications and the language of the Soviet newspapers and magazines).

Yuriy Shevelov as an eyewitness of the epoch accentuates the predominance of the function of influence over the informative function in the press of the 1920s – the first part of the 1940s, which coincides with the ideas expressed in other scientific research. Yuriy Shevelov uses negative metaphors and words with pejorative connotations to describe the completely submission to ideology of the Soviet periodicals and its destructive influence on literature, theatre and cinema.

It is found out that Yuriy Shevelov displayed in his memoirs the processes that took place in the Ukrainian language under the pressure of the totalitarian regime and that were displayed primarily in periodicals, which were a direct mouthpiece of power in Soviet times. These are the processes of active borrowing of words of foreign origin, euphemization and impoverishment of vocabulary.

In the memories of an eyewitness, the Soviet periodicals of the 1920s – the first part of the 1940s are shown to be impoverished in content and language, completely subordinate to the tasks of the authorities and with deeply negative estimate.

Key words: *Ukrainian press of the Soviet period, estimate, connotation, euphemism, stamp.*